

Kharazmi University

Biannual Journal of
Metaphysical Investigations,
Vol.3, No. 6, Autumn & Winter 2022-2023

An Introduction to Theological Origins of Modern Deism in France¹

Mohammad Mohammadi Nia², Hasan Mehrnia³,

Abstract

The Doctrine of deism has appeared at a crucial time in the formation of new West, that is, the age of enlightenment, and developed a particular view of God, the world, and religion. Therefore, understanding deism and its consequences can enrich our understanding of modernity and reveal the way to avoid possible mistakes and deviations. Since this movement was not treated equally in Europe and the United States, in order to limit the scope of our discussion, in this article only French deism will be examined, while it is the center of revolutionary changes appeared in eighteenth-century Europe. Moreover, we will try to show the impact of this intellectual movement on the culture and thought of the eighteenth century enlightenment, as well as explaining the anti-Trinitarian origin of French deism. The role and influence of French deism on the rejection of revealed religion and the establishment of the authority of modern science are among the most important influences of this movement on the French enlightenment culture. Hence, the founders of this movement can be identified

---

¹ . **Research Paper**, Received: 25/11/2022; Confirmed: 26/1/2023.

² . Ph.D. Graduated in Philosophy, Farabi College, University of Tehran, Qom, Iran. (mohamadinia@ut.ac.ir).

³ . Assistant Professor of Philosophy, Farabi College, University of Tehran, Qom, Iran (hmehrnia@ut.ac.ir).

by characteristics such as scientism, promotion of secular ethics, and reduction of lordship to creativity.

Keywords: French Enlightenment, Deism, God, Religion, Christianity.

Introduction

As we know, the difference and plural meaning of the word deism; as well as its expansion and activity in different geographical areas, makes it so difficult for us to understand its meaning. So we should provide a brief explanation about it at the beginning. It is said that the first focus of the emergence and formation of deism was England in the 16th and 17th centuries, and after that, this intellectual movement opened its two-way path to France (and at a later stage, Holland and Prussia) and then to the American (Brooke, 2008, p. 47). The present article discusses about French deism and its evolution in France and focuses its research on finding a suitable answer to the following questions: whether French deism has had ups and downs in its religious and ideological beliefs? What are the sources of this intellectual-cultural movement? To what extent has it been influenced by English deism and influenced on European Enlightenment?

In the context of philosophical studies in Persian language, the discussion of deism is very weak. In other words, an independent work has not been written about deist thought yet, and if there were some cases, they have not gone beyond the general and brief introduction. But regarding deism in France, in addition to encyclopedias and general sources of philosophy, theology, science and history of the 17th and 18th centuries (which have talked about deism in general), some thinkers have also dealt with it sporadically. For example, Force and Popkin deal specifically with French deism, but their purpose in this work is to evaluate and analyze the claim that links Newton's thought with deism and the anti-trinitarian movement. Also, Bisan deals with Voltaire's intellectual biography in the Enlightenment era; a topic that can complement parts of our analysis of French Deism. In addition, Betts' valuable monograph is a narrative of the ups and downs of French deism from the period of its origin (in the years 1564 to 1670), to the period of its establishment (in the years 1700 to 1715, when the first thinkers with the obvious name of deist operate); And finally, the period of emergence of Voltaire and Montesquieu, which are not defined solely in the framework of deism (Betts, 1984, p 36).

So the current article takes the chronology of French deism from Betts's monograph and tries to describe and explain the roots of this movement more widely than what Betts has represented. The results of this research can lead to a better and deeper understanding and analysis of the relationship between the Enlightenment movement and religion and politics in France. And secondly, it can protect us from the detours arising from this thought in the new era and protect us from falling into the trap of western deistic thinking and the sinister consequences of the intellectual age of the West.

Conclusions

In the study and analysis of French deism, several basic points are worthy of attention: First, the theological foundations of deism in France and throughout Europe can be considered in addition to referring to the results of the European Enlightenment era. According to the first assumption, French deism has theoretical connections with ancient Greek ideas and with a kind of religiosity that is opposite to revelation religions, especially with Epicurean theology. But in the second hypothesis, for which there are more evidences, deism should be considered a nascent phenomenon of the 16th century, which gradually expanded until the 18th century. The goal of French deism was to free natural science from the authority of theology and metaphysics and to remove all metaphysical and theological supports of the concept of nature. The final point is that the deism movement in France had social-cultural consequences and very complex and extensive dimensions, two of the most important consequences of which were "establishing the authority of natural science" and "scorning and negating revealed religion".

Resources

- Betts, C. J. (1984). *Early Deism in France: From the so-called 'déistes' of Lyon (1564) to Voltaire's 'Lettres philosophiques'*. Netherlands, The Hague: Martinus Nijhoff Publishers.
- Brook, John Hedley (2003). *Natural theology*, Trans. By Fereshteh farshad saniei, *Journal of science and religion*, numbers 17-20, autumn.
- Durant, Will (2003), *History of civilization*, vol 9, Trans. By Soheil Azari, Tehran, Scientific and cultural publications, (In Persian).

- Ritter, Joachim (2013), Historical dictionary of philosophical concepts, vol 2, theology, Mohamad Reza Beheshti @ Bahman Pasouki, Tehran, Research Institute of Hikmat and Philosophy of Iran, (In Persian).
- Copleston, Frederick (2009), History of philosophy, Vol 6: from Wolff to Kant, Trans. By Esmail Saadat & Manochehr Bozorgmehr, Tehran, Scientific and cultural publications, (In Persian).
- Eliade, Mircea (1987). Encyclopedia of religion, Vol. 3-4, New York: Macmillan Library.
- O'Keefe, Cyril. (1961). Conservative Opinion on the Spread of Deism in France: 1730-1750. The Journal of Modern History, Vol. 33, No. 4, 398-406.

دوفصلنامه علمی پژوهش‌های مابعدالطبیعی،
سال سوم، شماره ۶، پاییز و زمستان ۱۴۰۱

درآمدی بر مبادی الهیاتی دئیسم مدرن در فرانسه^۱

محمد محمدی‌نیا؛^۲ حسن مهرنیا^۳

چکیده

جنبش دئیسم به موازات رخداد‌های مربوط به عصر روشنگری در سده‌های سرنوشت‌ساز تکوین اندیشه غرب پدید آمده و دیدگاه ویژه‌ای درباره خدا، جهان و انسان را گسترش داده است. شناخت دئیسم و نتایج آن می‌تواند به فهم ما از مدرنیته غنا بخشیده و راه‌کار اجتناب از خطاها و کج‌راهه‌های احتمالی آن را عیان سازد. از آن‌رو که در اروپا و آمریکا برخورد یکسانی با این جنبش فکری صورت نگرفته، به‌منظور تحدید حدود بحث در نوشتار حاضر تنها دئیسم فرانسوی قرن هجدهم مورد بررسی قرار خواهد گرفت. در این پژوهش می‌کوشیم ضمن تبیین خاستگاه ضدتثلیثی دئیسم فرانسوی، تأثیر این جنبش فکری بر فرهنگ و اندیشه‌ورزی روشن‌اندیشی سده هجدهم نشان داده شود. نقش و تأثیر دئیسم فرانسوی بر طرد دین و حیانی و تثبیت اقتدار علم جدید، از مهم‌ترین تأثیرات این جنبش بر فرهنگ روشن‌اندیشی فرانسه به‌شمار می‌رود. از این‌رو می‌توان بنیان‌گذاران این جنبش را با شاخصه‌هایی چون علم‌زدگی، ترویج اخلاق سکولار، فروکاست ربوبیت به خالقیت، و در یک کلمه، ضدیت و جدال با دین بازشناخت.

۱. مقاله پژوهشی، تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۹/۰۴، تاریخ تأیید علمی: ۱۴۰۱/۱۱/۰۶.

۲. دانش‌آموخته دکتری فلسفه، دانشکده‌گان فارابی دانشگاه تهران، قم، ایران. (mohamadnia@ut.ac.ir)

۳. استادیار گروه فلسفه، دانشکده‌گان فارابی دانشگاه تهران، قم، ایران، (نویسنده مسئول).

(hmehrniania@ut.ac.ir)

کلیدواژه‌ها: دئیسم فرانسوی، روشن‌اندیشی، ضدتثلیث‌گرایی، دین و حیانی، سکولاریسم.

۱. مقدمه

چنانکه می‌دانیم اختلاف و تکثر معنایی واژه دئیسم؛ و همچنین بسط و پراکندگی آن در مناطق جغرافیایی مختلف، فهم این واژه را با چالش‌های جدی مواجه کرده است که جا دارد در ابتدا توضیح مختصری پیرامون آن ارائه شود. نقل است که نخستین کانون ظهور و شکل‌گیری دئیسم، انگلیس قرن شانزدهم و هفدهم بوده است و پس از آن، این جنبش فکری راه دوسویۀ خود را به سمت فرانسه (و در مرحله بعد هلند و پروس) و سپس قاره آمریکا گشود (بروک، ۱۳۸۱، ص ۴۷). مقاله حاضر به بحث در باب دئیسم فرانسوی و سیر تطور آن در فرانسه پرداخته و پژوهش خود را معطوف به یافتن پاسخی مناسب و درخور برای سئوالات ذیل می‌نماید: دئیسم فرانسوی به لحاظ باورهای اعتقادی و ایدئولوژیک چه فراز و فرودهایی داشته است؟ این جریان یا جنبش فکری-فرهنگی از چه سرچشمه‌هایی سیراب شده است؟ تا چه میزان از دئیسم انگلیسی تأثیر پذیرفته و بر روشن‌اندیشی (Aufklärung) اروپایی تأثیرگذار بوده است؟

در بافت مطالعات فلسفی به زبان فارسی بحث از دئیسم بسیار نحیف است، چه رسد به تعیین دئیسم در فرانسه. به بیان دیگر، یا اینکه تاکنون آثار مستقلی درباره اندیشه دئیستی نگاشته نشده و یا مواردی که وجود داشته از حد معرفی عمومی و مختصر آن فراتر نرفته است. اما در باب دئیسم در فرانسه، افزون بر دانشنامه‌ها و منابع عمومی فلسفه، الاهیات، علم و تاریخ قرن هفدهم و هجدهم (که از دئیسم به‌طور کلی سخن گفته‌اند)، برخی از اندیشمندان به صورت پراکنده نیز بدان پرداخته‌اند. برای نمونه، فورس و پاپکین به‌نحو خاص به دئیسم فرانسوی پرداخته‌اند، اما هدف آنها در این اثر ارزیابی و تحلیل ادعایی است که تفکر نیوتن را با دئیسم و جنبش ضدتثلیثی پیوند می‌دهد. همچنین در این میان بیسان به زندگی‌نامه فکری ولتر در عصر روشن‌اندیشی می‌پردازد؛ موضوعی که می‌تواند تکمیل‌کننده بخش‌هایی از

تحلیل ما از دئیسم فرانسوی باشد. افزون بر این‌ها، تک‌نگاری ارزشمند بتس روایتی است از فراز و فرودهای دئیسم فرانسوی از دوره پیدایش آن (در سال‌های ۱۵۶۴ تا ۱۶۷۰)، تا دوره استقرار آن (در سال‌های ۱۷۰۰ تا ۱۷۱۵) که اولین اندیشه‌ورزان با نام آشکار دئیست فعالیت می‌کنند؛ و نهایتاً دوره ظهور ولتر و منتسکیو که صرفاً در چارچوب دئیسم تعریف نمی‌شوند (Betts, 1984, p 36).

مقاله حاضر دوره‌بندی دئیسم فرانسوی را از تک‌نگاری بتس اخذ نموده و تلاش کرده تا ریشه‌های این جنبش را گسترده‌تر از آنچه او بازنموده است، شرح و تبیین نماید. نتایج حاصل از این پژوهش در درجه نخست می‌تواند به فهم و تحلیل بهتر و عمیق‌تر ما از نسبت میان جریان روشن‌اندیشی با دین و سیاست در فرانسه بیانجامد؛ و در درجه دوم، می‌تواند ما را از کژراهه‌های برخاسته از این اندیشه در عصر جدید مصون داشته و از افتادن در دام تفکرات دئیستی غربی و پیامدهای شوم عصر منورالفکری غرب ایمن سازد.

۲. مفهوم شناسی دئیسم و تئیسم

واژه دئیسم (Deism) از ریشه یونانی θεός و لاتینی Deus اخذ شده و در اصطلاح، به معنای نوعی باور به الوهیت (Deity) است که گاه به اشتباه مترادف با واژه «تئیسم» (Theism) تعریف می‌شود که نوعاً در ضدیت با الحاد (A-theism) به کار می‌رود (Wiener, 1973, V. 1, p 646). همچنین بسیاری از زبان‌شناسان، که بر ریشه‌شناسی واژگان تمرکز دارند، واژه‌های هم‌خانواده دئیسم را برگرفته از کلمه لاتینی دئوس (Deus) می‌دانند که در زبان لاتین متأخر به خدا (God) بدل شده و اساساً هم‌خانواده واژه‌ای لاتینی به معنای «الهی» (Diuus) و در زبان لاتین میانه «Divus»، به معنای الوهی (Divine) بوده است. همچنین این واژه هم‌خانواده کلمه‌های Dios در زبان یونانی به معنای «خداگونه»؛ و Diēs در زبان لاتین؛ و dyaús در زبان سانسکریت (به معنای روز یا آسمان) است و در ریشه‌شناسی قدماء، مرتبط با واژه «دیانا» (Diana) ایزدبانوی یونان باستان بوده است. از

این‌رو، واژه‌های دئیسم (Deïsme) و دئیست (Déiste) در زبان فرانسه جدید، در انتقال به زبان انگلیسی به «Deism» و «Deist» تبدیل شد (Klein, 1971, p 198; Partridge, 1966, p 753). بنابراین، واژه دئوس و تئوس از حیث لغوی، اختلاف معنا ندارند و در لغت هر دو به خدا و مبدأ الوهی دلالت دارند، اما به تدریج در استعمال آنها تفاوت‌هایی به وجود آمد و در کاربرد متأخرتر، «تئوس» در اشاره به خدای ادیان به کار برده شد و «دئوس» در اشاره به خدای طبیعی (خدایی که مبرهن با عقل بشری صرف است و آموزه‌های وحیانی از آن سلب می‌شود). از این‌رو، این واژه به لحاظ تاریخی به تدریج از خداباوری راست‌گیش مسیحی فاصله گرفت (Skeat, 1888, p 158; 1980, p 134). اما امروزه در بررسی اندیشه دئیسم معمولاً آن را به دو دیدگاه کلی‌تر تقسیم می‌کنند: الف) دسته‌ای که دئیسم را تفکری می‌دانند که ضمن اعتقاد به خالقیت خدا، ربوبیت و تدبیر تکوینی خدا را در عالم نفی می‌کند؛ از این اندیشه به «انکار ربوبیت تکوینی» تعبیر می‌شود (Edwards, 1967, V 1-2, p 723; Eliade, 1987, V 3-4, p 362). به موجب این باور، یک فرد دئیست اساساً ملحد (به معنای انکار خدای خالق یا حتی امکان وحی) نیست، بلکه هرگونه ارتباط رازآمیز خدا با جهان و امور انسانی را قطع می‌کند (ریتر و همکاران، ۱۳۹۱، ج ۲، ص ۱۹۲). ب) دسته دوم کسانی هستند که عقل بشر را به تنهایی برای شناخت خدا و تأمین یک زندگی دینی و اصول اخلاقی کافی دانسته و دئیسم را جنبشی در تقابل با شریعت مبتنی بر کتاب مقدس و دارای رویکرد ضد کلیسایی می‌دانند. این عده همچنین دئیسم را منکر ربوبیت تشریحی، دین وحیانی، نبوت و اعتبار متون مقدس می‌دانند (Rowe, 1998, p 204).

۳. آبخور فکری جریان دئیسم فرانسوی

۳,۱. روشن‌اندیشی سده هفدهم و هجدهم

چنانکه می‌دانیم، یکی از تحولات بنیادین در حوزه اندیشه‌ورزی اروپا روشن‌اندیشی بود که از نیمه دوم سده هفدهم به بعد آغاز شد. این جنبش فکری که شعار خودبنیادی عقل، آزادی و آزاداندیشی، تساهل دینی، و اومانیسیم را سرمی‌داد، در فرانسه با تلاش‌های کسانی چون دیدرو، ولتر، مونتسکیو و روسو آغاز شد و بعدها در فضای فکری آلمان (در فلسفه کانت و هگل) به تمامیت خود رسید. با این حال، در بررسی‌های عمومی درباره دوره روشن‌اندیشی، معمولاً زمینه‌ها و خاستگاه آن در فرانسه نادیده انگاشته یا کم‌رنگ جلوه داده می‌شود. از همین رو در پژوهش حاضر تلاش خواهد شد تا مطالعه دئیسم فرانسوی را به‌مثابه بنیانی برای پی بردن به بسترها و عناصر فلسفه روشن‌اندیشی در فرانسه لحاظ نموده و هم‌زمان تبیینی از خاستگاه فرانسوی مدرنیته نیز به دست دهیم.

به نظر الیاده، اولین بار ویرت^۱ واژه «دئیست» را در جلد دوم کتابش با عنوان «ساختار مسیحیت» (Instruction chretienne, 1564) به کار برده و در آن دئیست را فردی معرفی می‌کند که به خداوند به‌عنوان خالق بهشت و زمین باور داشته و در عین حال منکر دین وحیانی، عیسی مسیح و تعالیم اوست (Eliade, 1987, v 1-2, p 362). اما گزارش بتس^۲ از نظرگاه ویرت تا حدی متفاوت از الیاده بوده و معتقد است که ویرت در برخی از بخش‌های این اثر دیدگاه دئیست‌ها را به‌شدت ملحدانه می‌داند: «دئیست‌ها هر دینی را استهزاء می‌کنند، به رغم اینکه خودشان را با ظاهر دین اطرافیان وفق می‌دهند» (Betts,)

۱. ویرت دوست نزدیک کالون و فارغ‌التحصیل دانشگاه پاریس است.

۲. کریستوفر بتس، استاد مطالعات فرانسوی در دانشگاه وارویک انگلیس، مورخ و مترجم ادبیات کلاسیک فرانسوی است.

5 (1984, p). به نظر الیاده،^۱ این نوع رویکرد عمدتاً بر دیدگاه شایع، اما گمراه‌کننده کسانی چون پیر بل (1647-1706) استوار است که دئیسم را از همان ابتدا صورتی از «بی‌ایمانی» می‌دانند که آگاهانه با ایمان مسیحی خصومت داشته و از این رو با دئیسم پرخاشگر و مهاجم قرن هجدهمی یکسان است (Pierre Bayle, 1740, Vol. 2, p 973). همچنین، به نظر بتس در باب سرآغاز دئیسم فرانسوی دو دیدگاه کاملاً متقابل و معارض وجود دارد: از یک سو بوسون آزاداندیشی عقل‌گرای عصر روشنگری را در تعارض با باور فراگیر مسیحی می‌داند. از سوی دیگر، لوسیان فور (Lucien Febvre (1878-1956)) سعی می‌کند نشان دهد که در قرن شانزدهم، اساساً چیزی به نام نظرورزی خارج از چهارچوب‌های مسیحی غیرقابل تصور بوده است (Betts, 1984, p 7). به باور وی، دئیسم‌پژوهی اخیر از هیچ‌یک از این دو دیدگاه افراطی جانب‌داری نمی‌کند. با این حال، بتس بر آن است که در برخورد با موضع ویرت درباره دئیست‌ها گاه به نظر می‌رسد که راه میانه‌ای وجود ندارد و باید یکی از دو دیدگاه را به‌عنوان گزاره درست بپذیریم. او نهایتاً توصیف ویرت از «آزاداندیشی ضد مسیحی» تحت عنوان دئیسم (گزینه نخست) را از معدود شواهد قرن شانزدهمی می‌داند که می‌تواند پیوند و ارتباط میان دئیسم فرانسوی و رخدادهای عصر روشنگری را آشکار سازد.

۳،۲. خاستگاه یونانی دئیسم فرانسوی

از توصیف ویرت در باب «دئیسم» در کتاب *ساختار مسیحیت* همچنین استنباط می‌شود که او میان دئیسم و فلسفه اپیکوری پیوند عمیقی می‌بیند و از این رو معتقد است خاستگاه این جنبش فکری به اندیشه‌های کلاسیک در یونان بازمی‌گردد. همچنین ژان برن در کتاب

---

^۱. پیر بل در «فرهنگ نامه تاریخی و انتقادی» ذیل مدخل دئیست‌ها، این رویکرد را آورده و آن را به مدخل الحاد و بی‌ایمانی ارجاع داده است (Eliade, 1987, 1-2, p723; Edwards, 1967, 1-2, p723).

درآمدی بر مبادی الهیاتی دئیسم مدرن در فرانسه / محمد محمدی‌نیا، حسن مهرنیا / ۳۷۹

فلسفه اپیکوری و دنیای جدید با خوانشی مادی‌باورانه از اپیکوریان، آنان را الهام‌بخش نوعی فلسفه اومانیستی الحادی می‌داند. از نظر وی، اپیکور پیشتر به ایدئولوژی تهی قدیمی خاتمه داده، مقدمات جلوس انسان بر کرسی سرنوشت خویش را فراهم آورده و نظامی الحادی برپا کرده بود. این قرائت را در قرن هجدهم می‌توان در نزد کسانی چون لامتری، هلوسیوس و هولباخ نیز یافت (برن، ۱۳۵۵، ص ۵). گرچه این نوع خوانش از نظام فکری اپیکور مخالفانی هم دارد. برای نمونه، کاپلستون معتقد است که اپیکور در مقام رد و نفی خدا و خالق نبوده، بلکه صرفاً می‌خواست نشان دهد که خدایان در امور انسانی دخالتی ندارند و نیازی نیست که انسان خود را با شفاعت، کفاره، فدیة و امور خرافی دیگر سرگرم کند (کاپلستون، ۱۳۸۸، ج ۱، ص ۴۶۳). همچنین لوکرتیوس دینداری اپیکوری را به صراحت، عبور از انجام مناسک در عبادتگاه‌ها و اعمال عبادی می‌دانست.

بنابراین، در مجموع می‌توان گفت که دئیسم مدرن با اندیشه‌های یونان پس از ارسطو و با نوعی دینداری متضاد با ادیان وحیانی پیوندهای نظری دارد؛ ارتباطی که در کتاب ویرت نیز به وضوح بدان تصریح شده و بتس نیز بر آن صحنه می‌گذارد: «دئیست‌ها، همان اومانیست‌هایی بودند که مطالعه متون یونانی آنها را از باور مسیحی دور ساخته بود. از این-رو آنها واژه‌ای اختراع کردند تا صرفاً باور به خدا را نشان دهد تا علامتی باشد بر اینکه از عقاید مسیحی تنها به خدای منهای دیگر آموزه‌های وحیانی ایمان دارند» (Betts, 1984, p 9).

۳,۳. خاستگاه ضدتثلیثی دئیسم فرانسوی

بنا بر دیدگاهی که پیشتر بدان اشاره شد، دئیسم فرانسوی نوعی جریان فکری است که از اواخر سده شانزدهم تا هجدهم ادامه داشته و در امتداد جریان ضدتثلیث‌گرایی (و به‌طور کلی، سنت بدعت‌گذاری در مسیحیت رسمی) است. زیرا جنبش ضدتثلیثی (anti-

trinitarian movement)^۱ در مسیحیت قدمتی به بلندای الهیات مسیحی داشت و در این سده‌ها مخالفان کاتولیک جنبش دئیسم در ابتدای ظهور این جریان، سرآغاز آن را به اندیشه «ضدتثلیتی» بازمی‌گردانند. لازم به ذکر است که جنبش ضد تثلیثی در دوره آباء کلیسا گستره وسیعی داشت و از مخالفان ماهیت الوهی مسیح گرفته تا پیروان آن در دوره نهضت اصلاح دینی را شامل می‌شد (Mortimer, 2010, p 178). از این رو برخی معتقد بودند که خاستگاه دئیسم مدرن را می‌توان در جنبش ضد تثلیثی فرانسوی مشاهده کرد. برای نمونه، بتس مدعی است که: «منشأ اصطلاح دئیسم در جنبش ضد تثلیثی نهفته است که در صورت فراگیری، پدیده‌ای بسیار مهم در حیات دینی اروپا می‌شد» (Betts, 1984, p 9). همچنین پیرو گاه‌شماری که گابریل دوپرو (Gabriel Dupreau, Prateolus)، متکلم کاتولیک و لغت‌شناس فرانسوی در باب خاستگاه و ظهور آموزه‌های ارتداد نگاشته است، از دئیسم فرانسوی ذیل سال ۱۵۶۴ نام برده شده است؛ یعنی همان سالی که کتاب ویرت (ساختار مسیحیت) منتشر گردید. دوپرو در این مدخل با به کارگیری تعبیر «دئیست‌ها یا تثلیثی‌ها» (Déistes ou Trinitaires)، ریشه دئیسم را به نهضت اصلاح دینی لهستانی^۲ در نیمه قرن شانزدهم برگردانده و دئیست‌ها را در کنار تثلیثی‌ها جای می‌دهد. از نظر وی، واژه «تثلیثی» اصطلاحی گیج‌کننده از سوی کاتولیک‌های جدلی است که آن را معمولاً در اشاره به کسانی به کار می‌بردند که امروزه ضد تثلیثی نامیده می‌شوند (Ibid, p 10). همچنین بنا به گزارش بتس، میشل کستلنو (Michel de Castelnau) در کتاب خاطراتش (Sieur de la Mauvissière)، پیوند میان دئیسم و ضد تثلیث‌گرایی را مورد تأیید قرار داده

۱. این جنبش در دهه ۱۵۵۰ و ۱۵۶۰ از طریق باروری متقابل اندیشه‌های ایتالیایی و لهستانی توسعه یافت.

۲. یا برادران لهستانی (Poland Brethren)؛ واژه‌ای که به اعضای کلیسای اصلاح شده کهنتر لهستان اشاره دارد و از ۱۵۶۵ تا ۱۶۵۸ در لهستان وجود داشت.

است: «در لیون فرقه جدیدی از دئیست‌ها و تثلیثی‌ها وجود دارند که در آلمان، لهستان و جاهای دیگر به چشم می‌خورند» (Betts, 1984, p 10). شاهد دیگر بر تفسیر ضد تثلیثی از دئیسم فرانسوی در نقل قول بتس، حقوق‌دان برجسته فرانسوی قرن شانزدهم، فلوریموند راموند (Florimond de Raemond) است که اشتها او بیشتر به خاطر آثار ضد رفرم‌خواهی و تاریخ‌نویسی رویدادهای وقت فرانسه از منظر کاتولیک غربی است. او «ایونی‌ها» (Ebionites) جدید در لیتوانی و دئیست‌ها و ضد تثلیثی‌های لهستانی را دنباله‌روان گریگوری پاول می‌داند که در کراکوی (Krakow) لهستان تبلیغ می‌کردند» (Ibid, p 12). به اعتقاد ایونی‌ها، عیسی مسیح پسر یوسف و مریم است که روح القدس در لحظه تعمیم به او الهام کرده است. این عده بر حفظ شریعت موسوی اصرار ورزیده و تنها انجیل متی را قبول داشتند (Hunwick, 2013, p 75).

بنابراین، با بررسی و تحلیل نخستین اشاره‌ها به دئیسم فرانسوی در این متون می‌تواند نتیجه گرفت که ریشه‌های الهیاتی این جریان را می‌توان افزون بر آموزه‌های خردباورانه عصر روشنگری، در اندیشه کلاسیک یونان (فلسفه اپیکوری) و نیز در اندیشه ضد تثلیث‌گرایی الهیات مسیحی در سده شانزدهم میلادی نیز جستجو کرد. از این رو پرداختن به دئیسم فرانسوی بدون توجه به خاستگاه، زمینه‌ها و علل آن، ممکن است ما را از هدف اصلی خود در این پژوهش دور سازد.

۴. شاخصه‌ها، مؤلفه‌ها و طیف‌های مختلف دئیسم فرانسوی

حال که اجمالاً با خاستگاه جنبش دئیسم فرانسوی آشنا شدیم، جا دارد که در ادامه بحث به شاخصه‌ها و مؤلفه‌های تفکر دئیسم در فرانسه بپردازیم و طیف‌های مختلف جنبش‌های دئیستی را از هم تفکیک نموده و مورد واکاوی قرار دهیم. بنا به گزارش‌های پلیس پاریس در بین سال‌های ۱۷۲۹ و ۱۷۳۰ دئیست‌های فرانسوی سازمانی مخفی و انجمنی خطرناک بودند که مروج اندیشه‌ها و رساله‌های ضد دینی بوده و پیوسته جمعیت‌شان روبه‌فزونی بود.

این افراد معمولاً در کافه‌ها و اماکن عمومی گردهم می‌آمدند و در گفتگوهای خود دین را امری پوچ و بی‌معنا قلمداد می‌کردند. رساله‌های آنان اغلب توسط دست‌فروشان فروخته می‌شد و خریداران اصلی آن نیز بسیاری از اعضای پارلمان و برخی از روحانیون پاریس بودند. طبق گزارش پلیس، انجمن فوق در قرن هجدهم بسیاری از جوانان باهوش شهر را به خود جذب نموده و بیم آن می‌رفت که اگر بی‌درنگ متوقف نشود، شمار ملحدان و دئیست‌ها افزایش یافته و همچون انگلیس، فرقه‌ای جدید تأسیس کنند (O'Keefe, 1961, p 398). بنابراین، این جنبش، طی دهه‌های ۱۷۳۰-۱۷۴۰، به‌طور گسترده‌ای در فرانسه گسترش یافت؛ تا جایی که در سال ۱۷۴۸،^۱ بسیاری از تحصیل‌کرده‌های پاریس، دئیست‌هایی به‌شمار می‌آمدند که رواداری دینی و آزاداندیشی جدید را پذیرفته و قانون اخلاقی مبتنی بر اخلاق طبیعی را دنبال می‌کردند که اساساً از تمام پیوندهای دین و حیانی منقطع بود. افزون‌براین، تعداد قابل توجهی از اشراف، و احتمالاً ثروتمندترین اعضای طبقه متوسط و برخی از روحانیان فرانسوی آیین مشابهی را پذیرفته بودند. بدین ترتیب، مجمع کلیسائی وقت فرانسه (Assembly of the Clergy) احساس خطر جدی کرده و تفکر دئیسم را چون سم کشنده‌ای لحاظ می‌کرد که ریشه‌های ایمان را می‌خشکاند. از این‌رو، گسترش دئیسم در فرانسه را به دو شکل می‌توان تحلیل نمود: نخست اینکه دئیسم فرانسوی را امتداد جنبش دئیسم انگلیسی^۲ قلمداد کنیم، که به لحاظ

---

۱. سال محکومیت کتاب اندیشه‌های فلسفی دیدرو.

۲. برای مطالعه بیشتر درباره دئیسم انگلیسی نک:

- O'Higgins, James (1970), *Anthony Collins: The Man and His Works*, Netherlands: Springer.
- Brown, Michael (2011), *A Political Biography of John Toland*, New York: Pickering & Chatto Ltd.
- Sullivan, R. E. (1982), *John Toland and the Deist Controversy, A Study in Adaptations*, MA: Harvard University Press.

زمانی مقدم بر آن بوده و پیشگام افکار و اعمال رادیکالی است که بعدها به انقلاب کبیر فرانسه منجر شد. یا اینکه برای دئیسم فرانسوی هویتی مستقل و متمایز از دئیسم انگلیسی قائل شویم. لازمه پذیرش رویکرد دوم این است که بتوان شاخصه‌هایی خاص برای این جنبش دئیستی فرض نمود. اگرچه به فرض پذیرش رویکرد دوم، باز ربط دئیسم فرانسوی به دئیسم انگلیسی غیرقابل انکار است و بر این مدعا اتفاق نظر وجود دارد که ادبیات دئیسم در فرانسه، یا جملگی ترجمه آثار دئیست‌های انگلیسی مانند کالینز (Anthony Collins)، و تولاند (John Toland) است، که در صورت انتشار به زبان انگلیسی، خوانندگان بسیار کمتری می‌داشت؛ یا از همان ابتدا به زبان فرانسه نگاشته شده است. از میان برخی از آثار دسته دوم می‌توان از موارد ذیل نام برد: وصیت‌نامه ژان مسلییر (Jean Meslier's Testament)، که از مخرب‌ترین حملات به مسیحیت در قرن هجدهم بود؛ همچنین نوشته‌های بیل؛ آثار نیکلاس فررت (Nicolas Freret)؛ و نیز کتاب ناشناسی با نام «نظامی فیلسوف» (Le militaire philosophe)، که استدلال‌های مفصلی به نفع دین طبیعی ارائه کرده است. این آثار، از سویی به دین و حیانی، کتاب مقدس، معجزات و تعالیم انبیاء حمله ور شدند و از سوی دیگر عقاید اساسی کلیسا، به‌ویژه «گناه ذاتی»، «جاودانگی نفس» و «تبدل جوهری» را منکر شدند (کاپلستون، ۱۳۸۷، ج ۶، ص ۱۷؛ Bets, 1984, p 12).

افزون بر اینها، ولتر در رمان معروف «ساده‌دل» سعی می‌کند سرچشمه انگلیسی دئیسم در فرانسه را نشان داده و عناصر بارزی از روشن‌اندیشی انگلیسی را بازنمایی کند.^۱ ولتر در این رمان از زبان ساده‌دل به تعصب مذهبی کاتولیک‌های فرانسه حمله‌ور شده و انگلستان را

- Carey, Daniel (2006). *Locke, Shaftesbury, and Hutcheson: Contesting Diversity in the Enlightenment and Beyond*.

^۱. شخصیت اصلی این رمان جوانی است ساده‌دل از بومیان سرخپوست امریکای شمالی که در سال ۱۶۸۹ از انگلیس پا به فرانسه می‌گذارد و نظاره‌گر وضعیت سیاسی-اجتماعی و مذهبی فرانسه است.

به دلیل رواداری دینی‌اش می‌ستاید. او همچنین خرد را در جایگاهی برتر از دین قرار داده و هر جایی که بتواند، روحانیت و دستگاه کلیسا را هجو می‌کند (ولتر، ۱۳۹۳، ص ۱۰-۱۹). بنابراین، چهره‌های موسوم به دئیست در فرانسه قرن هجدهم را می‌توان به سه دسته تقسیم نمود: الف) افراد نامداری مانند دیدرو، منتسکیو و ولتر ب) افراد معلوم‌الهویه‌ای که آثاری از آنها بر جای مانده است. مانند کلود گیلبرت (Claude Gilbert) نویسنده کتاب *تاریخ کالیجاوا یا جزیره مردان (Histoire de Calejava ou de l'Isle des Homme)*^۱ و *بارون د لاهونتان (Baron de Lahontan)* که مناظراتی از او در دست است. ج) نویسندگان مجهول‌الهویه‌ای که با نام مستعار آثاری را به نگارش درآورده‌اند. به نظر بتس، واقعیت تاریخی در ابتدای قرن هجدهم گواه بر این است که تعداد زیادی از افراد در حال فاصله گرفتن از باور مسیحی بودند و آن را با نوعی نگرش دینی جایگزین می‌کردند که دست کم به حسب ظاهر به خدای مستقل از کلیسا یا کتاب مقدس اعتقاد دارند. بدین شیوه دئیسم به تدریج در مقابل دین طبیعی و الحاد، از نوعی هویت برخوردار می‌شد. زیرا در آن دوره تردیدهایی مطرح شده بود مبنی بر این که آیا نویسندگان مشهور به دئیست، مسیحیان متمایل به دئیسم هستند یا دئیست‌های موافق با مسیحیت. برای نمونه، سنت *اورموند (Saint Evremond)*، شاهدهی گویا بر این واقعیت است و به نظر می‌رسد که او تا آستانه دئیسم پیش می‌رود، اما نهایتاً یک کاتولیک باقی می‌ماند (Betts, 1984, p 4). با این همه، هنوز بسیاری از افراد موسوم به دئیست، همچون ولتر، دیدرو و منتسکیو که به «فیلولوزوف»ها شهرت داشتند، همچنان در هاله‌ای از ابهام‌اند. جماعتی که در فرانسه با

---

۱. این اثر در واقع آرمانشهر اوست که در سال ۱۷۰۰ نگاشته اما منتشر نگردید. این کتاب در واقع توصیفی است از یک دین عقلانی، دئیستی و طبیعی.

اطمینان بیشتری می‌توان درباره آنها بحث کرد و از این‌رو موضوع مورد بحث ما در بخش بعدی خواهد بود (Beeson, 2009, p 47).

۵. نقش فیلولوزوف‌های فرانسوی در شکل‌گیری دئیسم

واژه فیلولوزوف (Philosophe) معمولاً در زبان انگلیسی نیز کاربرد دارد تا نشان دهد که مقصود از آن همان «فیلسوف» به معنای مصطلح (philosopher) نیست^۱. با این حال این دو واژه بعضاً به اشتباه یکسان به کار برده می‌شوند و همین یکسان‌انگاری بوده است که موجب گردیده فی‌المثل گری درباره ولتر بگوید: «نوشته‌های ولتر درباره پرسش‌های فلسفی پایین‌ترین درجه از اصالت را داشته و تعداد کمی از مدخل‌های فرهنگ فلسفی او به پرسش‌های فلسفی ارتباط دارند» (Gray, 1998, p 3). چنین داوری با این فرض می‌تواند صحیح باشد که واژه فرانسوی فیلولوزوف در قرن هجدهم را معادل «فیلسوف» بدانیم. حال آنکه این واژه در این قرن بر منتسکیو، ولتر، روسو، دیدرو و کلاً نویسندگان اطلاق می‌شد که ارزش‌های روشن‌اندیشی مانند مفهوم عقل، اصالت حس، تساهل و اصالت انسان را امری عمومی و همگانی می‌دانستند (Beeson, 2009, p 47). از این‌رو، تشویش در معنای واژه فیلولوزوف به تصویر ما از مصادیق قرن هجدهمی آن نیز سرایت می‌کند و نمی‌توان به‌طور قاطع گفت که دئیست‌ها و فیلولوزوف‌های فرانسوی متفکرانی اصیل‌اند یا صرفاً افکار دیگران را بازنشر نموده و تبلیغ می‌کنند. در هر حال، آنان در انتشار، تعمیم-بخشی، و تلقی به قبول افکار فیلسوفان اصیل مدرن نقش کلیدی داشته‌اند. اما از نگاه دئیسم‌پژوهی معاصر، نظام دینی کاملاً دئیستی در اولین سال‌های قرن هجدهم در فرانسه، نخستین بار در آثار کلود گیلبرت عرضه شد. اهمیت تاریخی کتاب *تاریخ کالیجاوا* (با اینکه منتشر و توزیع نشد)، به سبب اثبات دین طبیعی به شکلی منسجم و مستقل از

---

^۱. به دلیل مشابه در این مقاله نیز Philosophe، به فیلسوف ترجمه نشده است.

مسیحیت است. بدین ترتیب، در طلیعه این قرن، مجموعه‌ای از آثار چاپی یا دست‌نویس به نگارش درآمدند که در طی یک دهه، مرحله نخست از سنت نوشتاری و مکتوب‌دئیسم فرانسوی را تشکیل می‌دادند (Bets, 1984, p 117). جریانی که با آثار گیلبرت آغاز شد، در واقع انتقال از مسیحیت روشن‌اندیش به دئیسم را بازنمایی کرده و نشان می‌داد که شرایط ظهور دئیسم در آن دوره در فرانسه کاملاً مهیا بوده است. این دوره از دئیسم فرانسوی را «دئیسم آرمان‌شهری» (Utopian deism) می‌نامند که صورتی از دین‌ایدئال و جهان‌شمول است که با عهد جدید نیز سازگار به نظر می‌آمد و مورد پسند پروتستان‌ها واقع شد (Ibid, p 127). اما از میان برجسته‌ترین نوشته‌های مخفیانه در باب دئیسم فرانسوی قرن هجدهم، می‌توان از اثر یک افسر نظامی ناشناسی نام برد (تحت عنوان نظامی فیلسوف) که ادعا می‌کند فیلسوف شده است. برخی از عناصر دئیسم انتقادی در این دوره، که در کتاب نظامی فیلسوف نیز بازتاب یافته‌اند، عبارتند از: الف) تقابل حقایق ریاضی عقل با جزم‌ها و معجزات دین و حیانی؛ ب) تقابل ادعاهای جهان‌شمول در اصالت عقل با این باور که مسیحیت تنها دین نجات‌بخش است؛ ج) امکان و حق خروج از آیین کاتولیک بعد از تعمق و بلوغ فکری؛ د) ارائه استدلال مفصل به سود رواداری دینی؛ ه) تفسیر ویرانگر از استعاره پدر در تعریف تثلیث؛ و) طعنه به روحانیت کاتولیک از این‌رو که وحی و مکاشفه الهی تنها در انحصار آنان است (Ibid, p 138-142).

بنابراین، اگرچه شاید بتوان ولتر را سرآمد دئیست‌های این عصر یا فیلولوزوف‌های معروف به دئیست به‌شمار آورد؛ اما روشن‌اندیشی فرانسوی گاه به‌صورت طیفی از آراء رادیکال دیده می‌شود که از دئیسم ولتر و دیدور تا الحاد لامتری، هولباخ و کاوندیش امتداد یافته است و این نکته را نمی‌توان و نباید از نظر دور داشت. گرچه فرجام هر دو طیف فکری به‌صورت بی‌حرمتی به کلیسای جامع نوتردام در انقلاب فرانسه تحقق پیدا کرد (کاپلستون، ۱۳۸۷، ج ۶، ص ۱۵). شاید چنان که گاتلیب توجه داده است، ولتر و روسو، ناخواسته به

قهرمانان این انقلاب تبدیل شده بودند و هجو و ریشخند دین و روحانیت رسمی مسیحی در آثار ولتر، مورد ستایش و بهره‌برداری انقلابی‌های تندرویی قرار گرفته که هدفشان مسیحیت-زدایی از فرانسه بود (Gottlieb, 2016, p 159). البته کاپلستون به هنگام تفسیر اندیشه ولتر به مثابه پشتیبان و بنیان انقلاب فرانسه، ضمن ارائه خوانش دیگری از جایگاه فیلوزوف‌ها در فرانسه، نقدهایی هم به وی و سایر فیلوزوف‌ها مطرح می‌کند (کاپلستون، ۱۳۸۷، ج ۶، ص ۱۶). او همچنین این نقد ویرانگر و تهاجم به دین و حیانی و دستگاه کلیسا را جنبه سلبی روشن‌اندیشی فرانسوی برشمرده و معتقد است که وجه اثباتی آن، کوشش برای فهم جهان و خاصه خود انسان از جهت روانی، اخلاقی و اجتماعی است. فارغ از ارزیابی قضاوت وی در این زمینه، نکته درخور اهمیت در اینجا این است که برای فهم درست وضع جدیدی که پیش و پس از انقلاب فرانسه بر این کشور و به تدریج بر تمام اروپای آن دوران حاکم شد، لازم است شناخت بهتری از فیلوزوف‌ها و نسبت آنها با دئیسم داشته باشیم؛ نکته‌ای که در بخش بعدی با تفصیل بیشتری مورد واکاوی قرار خواهد گرفت.

۵.۱. بازشناسی شاخصه‌های فکری فیلوزوف‌ها

از دیدگاه گرت، هیچ کلان‌شهری به‌اندازه پاریس در روشن‌اندیشی قرن هجدهم محوریت نداشته و در آن جریانی تأثیرگذارتر از فیلوزوف‌ها وجود نداشته است (Garrett, 2017, p 41). این بیان اگرچه ممکن است قدری مبالغه‌آمیز به نظر برسد، اما تصویر اغلب روشنفکران امروز از فرانسه در قرن هجدهم همین است. این اندیشمندان، ویژگی‌های کلی فیلوزوف‌ها در آن زمان را چنین برشمرده‌اند:

الف) علم‌زدگی: جریان روشن‌اندیشی فرانسوی مصادف و هم‌زمان با دوران اعتماد به نفس و خوش‌بینی مفرط علم تجربی است و فیلوزوف‌ها به این پیشرفت روزافزون باوری راسخ داشتند. از این‌رو باید طرد دین و حیانی در نزد دئیست‌های فرانسوی را تا حدی ناشی از

تصور تضاد میان التزام به وحی با پیشرفت علمی و کاربرد آزادانه عقل دانست (کاپلستون، ۱۳۸۷، ج ۶، ص ۱۷).

ب) **ترویج اخلاق سکولار:** وجه دیگر اندیشه فیلولوزوف‌ها و دئیست‌های فرانسوی، تأسیس و ترویج اخلاق سکولار است (Garrett, 2017, p 42). سکولار بودن در این ادعا به معنای همان تفکیکی است که در اندیشه فیلسوفان انگلیسی، اخلاق را از مابعدالطبیعه و الهیات جدا می‌سازد؛ یعنی اخلاقی بدون اتکا و ارجاع به مابعدالطبیعه و الهیات.

ج) **فروکاست ربوبیت به خالقیت:** به نظر گرت این بیان مشهور ولتر که: «اگر خدا وجود هم نمی‌داشت، برای خیر جامعه باید به اختراع آن روی می‌آوردیم» (Ibid, p 44)، حاکی از خداشناسی دئیستی است که وجود خدا را مفروض گرفته یا دلالتی عقلی بر وجود آن می‌آورد، اما رابطه خدا و خلق را معکوس می‌کند. بدین معنا که اصل را انسان، غایات و مقاصد انسانی (در زندگی دنیوی) در نظر گرفته و اظهار می‌کند که برای این مقاصد باید خدایی تراشید. این نگاه از نتایج و لوازم خداشناسی دئیستی است. بنابراین، دلایل عقلانی دئیسم مبنی بر وجود خدا چیزی بیش از خدای خالق را اثبات نمی‌کند. خدایی که امر ربوبیت و تدبیر و سیاست را «تفویض» کرده و کنار نهشته است.

د) **طرد دین و حیانی:** به نظر کاسیرر، هر دو خصیصه طرد دین و حیانی و اخلاق سکولار در اندیشه دئیست‌های فرانسوی قابل بررسی است. کاسیرر این افراد را از راهبران فلسفه روشن‌اندیشی در فرانسه به‌شمار می‌آورد و اندیشه آنها را حاصل جمع نظریات دیگران نمی‌داند (کاسیرر، ۱۳۷۲، ص ۳۹). همچنین از منظر بتس، اگرچه دئیسم برای مدت کوتاهی در انقلاب فرانسه قانون رسمی برای عبادت یک موجود متعالی (the Supreme Being) وضع کرد، ولی به‌عنوان جلوه بارزی از عصر روشن‌اندیشی در انگلیس، فرانسه و دیگر نقاط اروپا، هرگز مذهب به‌معنای معمول کلمه نبود (Bets, 1984, p 3). به‌نظر وی، دئیسم اساساً پرستش و ایمان و حیانی را رد کرده و تابعیت کلیسا را نمی‌پذیرد. همچنین در

متون متأخرتر، دئیسم انتقادی به‌شکل‌های مختلف با مسیحیت راست‌گیش به مخالفت برخاسته و طیف وسیعی از تردیدافکنی احترام‌آمیز تا هجو و دشنام را نثار آن می‌کند (Ibid, p 4). او همچنین نقل می‌کند که در مقاله‌های دیدرو و دالامبر در *دائرةالمعارف*، واژه دئیسم برای مقابله با الحاد به کار رفته است. از این تعریف می‌توان فهمید که برخلاف دئیسم، اصطلاح دئیسم در نزد نویسندگان و اصحاب *دائرةالمعارف* مشتمل بر نوعی مخالفت ضمنی یا صریح با مسیحیت بوده است.

۶. تأثیر دئیسم فرانسوی بر حوزه فرهنگ و اندیشه‌ورزی قرن هجدهم

اساسی‌ترین پیامد فرهنگی جنبش دئیسم در فرانسه قرن هجدهم، «تثبیت اقتدار علم طبیعی» و «نفی دین وحیانی» بود. از حیث فکری و تاریخی، آثار اولیه دئیسم فرانسوی، طلیعه روشن‌اندیشی در این کشور را بازنمایی می‌کرد. همچنین یادگارهای علمی-ادبی و فلسفی دئیسم در این دوره، مانند *دیکشنری فلسفی ولتر* (۱۷۶۴)، کتاب *چهارم امیل*^۱ روسو (۱۷۶۲)؛ و نظایر آن در اوج جنبش روشن‌اندیشی فرانسه در قرن هجدهم نگاشته شدند. از این‌رو، انتشار ادبیات دئیستی در پاریس از ابتدای قرن هجدهم واقعاً شگفت‌آور است. برای نمونه، مسئولان ممیزی وقت در فرانسه اگرچه توانستند جلوی چاپ و نشر رسمی آثار دئیست‌ها را بگیرند، ولی نتوانستند از قاچاق دست‌نوشته‌های پنهان آنها ممانعت به‌عمل آورند. برخی مورخان، تعداد رساله‌های مختلف دست‌نویس در نیمه اول قرن هجدهم فرانسه را بالغ بر صد نسخه شمارش نموده‌اند. در این وضعیت، نسخه‌برداران حرفه‌ای پدید آمدند و کار استنساخ به آنها سپرده شد (O'Keefe, 1961, p 398). نقل است که فقط در

---

^۱. ویلیام پاین در بخش ضمیمه ترجمه‌ی این کتاب به انگلیسی می‌نویسد: «کتاب *امیل* به سبب اعتقادنامه کشیش *ساووازی*، در پاریس و ژنو ممنوع و در نخستین سال انتشارش (۱۷۶۲) در ملاً عام سوزانده شد». جهت مزید اطلاع ر. ک. به:

- Payne, William, H. (trans.) (1908), *Émile: or, Treatise on education by Jean-Jacques Rousseau*, London: Appleton & Co, p 316.

پاریس صد نسخه از یک رساله پیدا شده بود. بنابراین می‌توان حدس زد که در خفا، صدها قطعه از چنین متونی در گردش بوده است. بنابراین، چنانکه اشاره شد، این سبک انتشار گسترده غیررسمی آثار، دو پیامد فرهنگی داشته است: یکی اقتدار علم طبیعی قرن هجدهمی، و دیگری طرد دین و حیانی به لایه‌هایی از جامعه فرانسه که در تضاد با مسیحیت رسمی و نظام سیاسی هم‌سو با آن بود. به تعبیر کاسیرر، در این دوران، زمان فاش شدن اسرار طبیعت فرا رسیده بود و تنها با نور درخشان عقل می‌بایست یکایک نیروهای بنیادین طبیعت آشکار می‌شد. این کار بیش از هر چیز، با قطع کامل پیوند میان الهیات و فیزیک انجام گرفت؛ پیوند ضعیفی که در اوایل این قرن، همچنان تحت تأثیر مرجعیت کتاب مقدس در مسائل طبیعی به کار گرفته می‌شد (کاسیرر، ۱۳۷۲، ص ۹۰). البته در زمینه قطع پیوند میان الهیات و فیزیک در سده هجدهم نقش فیلسوفانی چون دکارت، اسپینوزا و کانت بیشتر از دئیست‌های نامداری چون ولتر بوده است. زیرا دئیست‌ها به تمهید مبانی مابعدالطبیعی (دکارت) یا نقادی کتاب مقدس (اسپینوزا) یا بحث از شرایط امکان علم ضروری و کلی (کانت) نمی‌پرداختند و اساساً فیلسوفان تراز اول و متفکران نظام‌مندی نبودند، اما زبان‌گزننده و قلم‌گیرای آنها در کشور فرانسه، که آبهستن افراطی‌ترین حرکت‌های اجتماعی و سیاسی بود را هم نباید دست‌کم گرفت. همچنین در میان این فیلسوفان تراز اول و نظام‌مند، نباید نقش و جایگاه نیوتن و لاک در روشن‌اندیشی انگلیسی را انکار نمود. درست است که عده‌ای در فرانسه تلاش کرده‌اند افرادی چون ولتر را که هرگز متفکران و دانشمندان مؤسس و تأثیرگذاری نبوده‌اند، نیوتن یا لاک فرانسوی بنامند؛ اما دست‌کم این تلاش نشان می‌دهد که سهم آنها در گسترش انقلاب علمی از انگلیس به اروپای قاره‌ای جدی بوده است (Beeson, 2009, p 47)، تا جایی که ویل دورانت، این برهه از تاریخ اروپای قاره‌ای را «عصر ولتر» می‌نامد. در عصر ولتر، درحالی‌که اغلب الهی‌دانان و تعدادی از فیزیک‌دانان و زیست‌شناسان روایت کتاب مقدس از آفرینش و

اوصاف جهان طبیعت را معرفت‌بخش می‌دانستند، دئیست‌های رادیکال، فیزیک توراتی یا فیزیک الهی را ریشخند کرده و می‌کوشیدند روش الهی‌دانان در تفسیر طبیعت را هجو کنند (کاسیرر، ۱۳۷۲، ص ۹۱). به تعبیر کاسیرر، دئیسم فرانسوی به درون قلعه نظام طبیعی سنتی رفته و یکایک سنگ‌های آن بنا را فرومی‌ریخت و می‌کوشید تا نشان دهد که «فیزیک الهی چیز جز نتیجه ناقص‌الخلق روح الهیات یا ثمره پیوند نامشروع ایمان و علم نیست» (همان). همچنین چنانکه بتس نیز توجه داده است، بیشتر نویسندگان نواندیش فرانسوی در این عصر نسبت به دین موضعی سلبی داشته و دئیست‌هایی ویرانگر بوده‌اند؛ به این معنا که هدف اصلی آنها برانداختن مسیحیت سنتی بوده است. آنها در این دوره، به مرحله‌ایجایی دئیست‌های انگلیسی نرسیده بودند که مانند تیندال در کتاب مسیحیت به قدمت آفرینش (*Christianity as old as the Creation*)، اصول دین طبیعی را توسعه بدهند (Bets, 1984, p 12). ظاهراً خود مقامات فرانسوی نیز در ابتدا دئیسم را تهدید بزرگی برای دین به حساب نمی‌آوردند و معتقد بودند که هر جا نشانه‌هایی از تهدید دئیسم دیده می‌شد، مسئولیت آن متوجه «انگلیسی‌های بی‌دین» است. شاید راز مصونیت دئیسم در فرانسه از لحاظ اجتماعی و سیاسی نیز همین بوده است که تا قبل از نیمه دوم قرن هجدهم دئیسم فرانسوی را مانند نیای انگلیسی خود جنبشی می‌دانستند که در صدد تأسیس اصول دین طبیعی نبوده است. با این همه، اصرار و پافشاری دئیسم فرانسوی بر دین‌ستیزی در دوره‌های بعدی جایی برای دفاع از آن باقی نمی‌گذاشت. برای نمونه، کاسیرر شعار پرتکرار ولتر درباره دین و حیانی را صفت عام روشن‌اندیشی معرفی می‌کند؛ امری که دئیسم فرانسوی اصرار بیشتری بر آن می‌ورزید: «این موجود ننگین را سرکوب کنید» (کاسیرر، ۱۳۷۲، ص ۱۸۶). اما نسل‌های بعدی دئیست‌های فرانسوی تمایزی را که ولتر میان دین خرافی و ایمان حقیقی و میان دیانت و کلیسا می‌نهاد، در نظر نگرفتند و این شعارها را در حکم اعلان جنگ فیروزوف‌ها علیه دین تلقی کردند. در این دوران، دئیسم فرانسوی

در حال گذار از دئیسم متقدم به سمت هدفی رادیکال‌تر و طرد ایمان دینی بود. زیرا معتقد بود یگانه راه سعادت و آزادی از بندگی و پیش‌داوری‌ها، نفی دین و نقد مسیحیت موجود است (همان، ص ۱۸۷). این شعار در آثاری چون فرهنگ فلسفی (*Dictionnaire philosophique*) چنان گزنده بود که بارها پیش از دوران فرارسیدن انقلاب فرانسه در ملاً عام سوزانده شد و تنها در دوران انقلاب و پس از آن (در جمهوری سوم فرانسه) بود که در زمره مبانی تدوین قانون اساسی جای گرفت (Gottlieb, 2016, p 160).

۷. مواجهه با دئیسم در دنیای اسلام و ایران

به دلیل تأثیر و تأثرات فرهنگی و علمی جوامع و تمدن‌ها ما شاهد این بوده‌ایم که اندیشه دئیستی به تدریج از اروپای غربی دوره رنسانس به عالم اسلام راه یافته و در زمینه و زمانه متفاوتی تکون یافته و از آنجا که آموزه‌های مسیحی و اسلامی در باب علم، عقلانیت، توحید، فاعلیت الهی، ربط عالم طبیعت به حق تعالی، مشیت الهی، و نظایر آن بسیار متفاوت بود، این افتراق در پیدایش، پذیرش و استقرار دئیسم در عالم اسلام و بویژه کشور ایران نقش جدی ایفا کرده است. در مواجهه فرهنگ و تمدن ایران معاصر با جهان غرب بخصوص از زمان جنگ‌های ایران و روس به بعد، ما بیشتر مرعوب و مبهوت پیشرفت و توانایی فنی و نظامی غرب شده و به جای توجه به بنیادها، ریشه‌ها، نتایج و ثمرات فرهنگی-اجتماعی آن، بیشتر به نتایج مادی عاجل آن چشم دوخته و به ابزارها، مقررات، رویه‌ها، و سازوکارهای تمدن غربی علاقه‌مند شدیم. غافل از آنکه هم‌زمان با تقلید و واردات میوه‌های تمدن غربی، به شکل غیرمستقیم و با دست‌پاچگی تمام، فرهنگ بیگانه‌ای را به درون خانه امن خود راه داده‌ایم. در ابتدای این تحول عظیم فرهنگی شاید انگشت‌شمار و نادر بودند حکیمانی که نسبت به این بلای خانمان سوز هشدار داده و از ماهیت و حدود این بحران سخن گفتند. ما حتی در دوره پهلوی نیز مقهور سیاست‌های سلطه‌جویانه و استعمارگرانه دولت‌های غربی بوده و فهم درستی از مفهوم و معنای تجدد و

نتایج دئیستی آن نداشتیم. حاصل آنکه پدیده ناآشنای دئیسم و الحاد در حالی که در این سرزمین هیچ خاک مرغوبی برای ریشه دوانیدن در آن نداشت (غیر از روشن‌اندیشی مستبدانه) به تدریج در خاک سرزمین ما ریشه دوانیده و در محافل هنری و روشنفکری طبقه بورژوا جای خوش کرد. اما در دوران معاصر و پس از پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی ایران، عالمان روشن ضمیر و روشنفکران متعهد میهنی معاصر خطر رواج تفکر دئیستی در جامعه و نتایج زیانبار آن را دریافتند و برای اینکه اسلام در ایران به سرنوشتی چون کلیسا و مسیحیت غربی منتهی نشود، کوشیدند تا اصول عقائد اسلامی را در برابر هجمه‌های الحاد و دئیسم غربی تبیین و تقویت کنند:

۱. اصول عقیده در اسلام، مشیت را برابر علم و عقل انسانی قرار نمی‌دهد، زیرا خوانش دئیستی از مشیت به‌عنوان نقطه عطفی در گذار اروپای مسیحی از جامعه دینی به جامعه سکولار به‌شمار می‌آید.

۲. عقیده به توحید در اسلام با برهان و یقین عقلانی اثبات می‌شود و ایمان به این عقیده همچون تثلیث مسیحی بر نفی و تضعیف عقل بنا نشده است. کلیسای مسیحی در اروپا که نهاد سیاست، علم، آموزش، اقتصاد و قضاوت را در دست داشت، بر قرائتی نامعقول از تثلیث، اعجاز و عصمت اصرار می‌ورزید که جنبش فکری دئیسم توانست با تقویت عقل و ارجاع به فرد انسانی آن را متزلزل کند.

۳. مداخله و ربوبیت خدا در قبال طبیعت در اسلام در نظام تشکیکی و سلسله‌مراتبی از بالاترین و شدیدترین مرتبه وجود تا نازل‌ترین مرتبه آن سریان دارد. این نظام وحدت و کثرت با مداخله مستقیم و نامعقول در برخی قرائت‌های مسیحی متفاوت است. دئیسم به اتکای یافته‌های روزافزون علم و با تبیین قوانین طبیعی بر حسب ریاضیات، اساس وحی و انزال کتاب و رسول الهی را زیر سوال برد. شعار دئیسم هماهنگ با شعار اومانیزم مستتر در فلسفه جدید است: بزرگ‌ترین و عام‌ترین هدیه خدا به انسان، عقل فرد فرد انسانی است، نه

وحی و مکاشفه خدا (مسیح). اگرچه دئیست‌ها، برخلاف ملحدان، به ربوبیت خداوند باور داشته و جنبه خالقیت وی را می‌پذیرند، اما تزلزلی در ایمان فرد ایجاد کردند که طی سده بعدی (قرن ۱۹ م)، به سکولاریسم، الحاد و بی‌ایمانی منتج گردید.

۸. نتیجه‌گیری

چنانکه در مباحث گذشته بیان شد، در بررسی و تحلیل دئیسم فرانسوی چند نکته اساسی درخور توجه است: نخست اینکه، مبادی الهیاتی دئیسم در فرانسه و بلکه در سراسر اروپا را می‌توان افزون بر ارجاع به نتایج عصر روشن‌اندیشی اروپا، به دو خاستگاه یونانی و ضدتثلیثی آن نیز بازگرداند. بنا بر فرض نخست، دئیسم فرانسوی با اندیشه‌های یونان باستان و با نوعی دینداری متضاد با ادیان وحیانی، به ویژه با خداشناسی اپیکوری پیوندهای نظری دارد. اما در فرض دوم که شواهد بیشتری له آن وجود دارد، دئیسم را باید پدیده نوپای قرن شانزدهمی در نظر گرفت که به تدریج تا قرن هجدهم بسط یافت. این جنبش دویست ساله را، همچنین می‌توان در امتداد جریان ضدتثلیث‌گرایی مسیحی به‌شمار آورد.

نکته دیگر اینکه، در بررسی جنبش دئیسم فرانسوی نباید تأثیرپذیری دئیسم فرانسوی از دئیسم انگلیسی و اساساً سرچشمه گرفتن از آن را نادیده انگاشت. زیرا نخستین نسخه‌های دست‌نویس دئیست‌های فرانسوی عمدتاً ترجمه یا اقتباسی از آثار دئیسم انگلیسی بوده است. همچنین در بررسی نظرگاه دئیست‌های فرانسوی به هیچ وجه نباید از نقش و کارکردهای ایجابی «فیلوزوف‌ها» برای دئیست‌ها غفلت نمود. بررسی شاخصه‌های فکری فیلوزوف‌ها و تأکید آنها بر مقولاتی چون: علم‌زدگی، ترویج اخلاق سکولار، فروکاست ربوبیت به خالقیت، و طرد دین وحیانی می‌تواند مبانی نظری اندیشه دئیسم فرانسوی را تا حد زیادی آشکار سازد. گذشته از این، مسأله اساسی دئیسم فرانسوی را باید ذیل تحول روشن‌اندیشی قرن هجدهم و «مفهوم طبیعت» فهم نمود. به بیان دیگر، دئیسم و روشن‌اندیشی فرانسوی در واقع دل‌مشغول نتایج تجربه نبودند، بلکه در جستجوی صورت

تجربه بودند. هدف دئیسم فرانسوی این بود که علم طبیعی را از سلطهٔ الهیات و مابعدالطبیعه آزاد نموده و تمام تکیه‌گاه‌های مابعدالطبیعی و الهیاتی مفهوم طبیعت را بردارد.

نکته پایانی اینکه جنبش دئیسم در فرانسه پیامدهای فرهنگی-اجتماعی و ابعاد بسیار پیچیده و گسترده‌ای داشت که دو مورد از مهم‌ترین پیامدهای آن عبارت بود از «تثیت اقتدار علم طبیعی» و «طعن و نفی دین و حیانی». اگرچه این امر تا پایان قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم در فرانسه چندان آشکار و روشن نبود، اما نشانه‌های آن را می‌توان در سرچشمه‌های دئیستی قرن هجدهم به خوبی ردیابی کرد. بنابراین، دئیسم فرانسوی را می‌توان جریان یا جنبشی فکری-دینی و انتقادی تلقی کرد که از آشخوهرهای متعددی تغذیه نموده و در بین سده‌های شانزدهم تا هجدهم میلادی در فرانسه نشو و نما یافت. این جنبش سویه‌های مختلفی از نگرش‌های الحادی و رادیکال تا انتقادی و اصلاح‌گرایانه را دربرگرفته و شاخه‌های مختلفی داشته است. با این حال در گذر زمان، از یک‌سو با بهره‌مندی از تجارب خردگرایانه عصر روشنگری و نگرش‌های ضد الهیاتی مسیحی رایج، و از سوی دیگر با استفاده از خلاء ناشی از ضعف و کاستی نظام کلیسایی در پاسخ به نیازهای عرفی جامعه و نگرش عقلانی به مسائل، به تدریج به مخالفت جدی با دین و حیانی برخاسته و نتایج زیانباری برای حیات مادی و معنوی جامعه به ارمغان آورد. از این‌رو چنانچه دین و حیانی نتواند متناسب با تغییر شرایط زمانه و همراه با نیازهای انسان مدرن پویایی، مانایی و سرزندگی خود را حفظ نموده و سهمی در ادارهٔ امور اجتماع داشته باشد، به تدریج قداست و ارجمندی دیرینهٔ خود را از دست داده و سرنوشت محتوم آن گرفتاری در گرداب هولناک نگرش‌های دئیستی و ماتریالیستی، و گم شدن در غوغای شعارهای امانیستی و لیبرالیستی خواهد بود. این می‌تواند درس عبرتی باشد برای نواندیشان دینی

مسلمان و اندیشمندان و نظریه پردازان ایرانی که در صدد آزمودن مجدد راه طی شده در مغرب زمین و گرفتاری در دام تجدد-گرایی هستند.

منابع

- برن، ژان (۱۳۵۵)، فلسفه اپیکوری و دنیای جدید، ترجمه سید ابوالقاسم پورحسینی، ضمیمه مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، ش ۲، ۴۸-۶۱.
- بروک، جان هدلی (۱۳۸۱)، «الهیات طبیعی»، ترجمه فرشاد فرشته صنیعی، نامه علم و دین، ش ۱۷-۲۱، ۳۹-۵۸.
- دورانت، ویل؛ دورانت، آریل (۱۳۸۱)، تاریخ تمدن، ج ۹، عصر ولتر، ترجمه سهیل آذری، ویراست حسن انوشه، تهران، علمی و فرهنگی، چاپ ۸.
- ریتر، یوآخیم و همکاران (۱۳۹۱)، فرهنگ‌نامه تاریخی مفاهیم فلسفه، ج ۲، الاهیات، ویراستاران، ترجمه محمدرضا بهشتی و بهمن پازوکی، تهران، موسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران
- کاپلستون، فردریک (۱۳۸۷)، تاریخ فلسفه، ج ۶، از ولف تا کانت، ترجمه اسماعیل سعادت و منوچهر بزرگمهر، تهران، علمی و فرهنگی، چ ۴.
- کاپلستون، فردریک (۱۳۸۸)، تاریخ فلسفه، ج ۱، یونان و روم، ترجمه سیدجلال‌الدین مجتبوی، ویراست اسماعیل سعادت، تهران، علمی و فرهنگی، چ ۶.
- کاسیرر، ارنست (۱۳۷۲)، فلسفه روشن‌اندیشی، تهران، خوارزمی.
- ولتر، فرانسوا ماری (۱۳۹۳)، ساده‌دل، ترجمه محمد قاضی، تهران، جامی، چاپ ۲.
- Audi, Robert (1999), *The Cambridge Dictionary of Philosophy*, New York, Cambridge University Press.

- Bayle, Pierre (1740), *An Historical and Critical Dictionary*, 4 Voles, Amsterdam, Hunt and Clarke, 5th ed.
- Beeson David (2009), *Voltaire: Philosopher or Philosophe*, In Cronk, Nicholas, *The Cambridge companion to Voltaire*, Cambridge, Cambridge University Press, 47-65.
- Betts, C. J. (1984), *Early Deism in France: From the so-called 'déistes' of Lyon (1564) to Voltaire's 'Lettres philosophiques'*, Netherlands, The Hague: Martinus Nijhoff Publishers.
- Edwards, Paul (1967), *Encyclopedia of Philosophy*, Vol. 1-2, New York, Pearson College.
- Eliade, Mircea (1987), *Encyclopedia of religion*, Vol. 3-4, New York, Macmillan Library.
- Garrett, Aaron (2017), *The Routledge companion to eighteenth century philosophy*, New York, Routledge.
- Gottlieb, Anthony (2016), *the Dream of Enlightenment: The Rise of Modern Philosophy*, New York, Penguin Books Ltd.
- Gray, John (1998), *Voltaire: Voltaire and Enlightenment*, London, Phoenix.
- Hans, Nicholas (1958), *Polish Protestants and Their Connections with England and Holland in the 17th and 18th Centuries*, *The Slavonic and East European Review*. Vol. 37, issue 88, 196-220.
- Hunwick, Andrew (2013), *Richard Simon Critical History of the Text of the New Testament*, New York, Brill.
- Mortimer, Sarah (2010), *Reason and Religion in the English Revolution, The Challenge of Socinianism*, Cambridge, Cambridge University Press.
- O'Keefe, Cyril (1961), *Conservative Opinion on the Spread of Deism in France: 1730-1750*. *The Journal of Modern History*, Vol. 33, No. 4, 398-406.
- Rowe, William (1998). *Deism*, In Craig, Edward, *Routledge Encyclopedia of Philosophy*, (10 Volume Set), London, Routledge, 2038-2042.
- Wiener, Philip (Editor-in-chief) (1973), *Dictionary of the History of Ideas*, New York, Charles Scribner's Sons.
- https://en.wikipedia.org/wiki/Polish_Brethren.

۳۹۸ / دوفصلنامه علمی پژوهش‌های مابعدالطبیعی / سال سوم / شماره ۶ / پاییز و زمستان ۱۴۰۱